

М. І. Мілова

Одеська державна академія холоду

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ КІНЦЯ 80-х — ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ

Події, що відбулися в Центральній і Східній Європі у 1989 р., прийнято сьогодні називати революціями. Погляд через десятиріччя дозволяє звернути увагу на складність та неоднозначність цих процесів, оцінити їх масштабність і значення. Наслідком відомих подій стало руйнування тих відносин, що склалися в Європі після Другої світової війни. Розвал СРСР, СФРЮ та ЧССР привів до утворення 20 нових держав, які мали вписатися у нову геополітичну ситуацію і нову систему міжнародних відносин.

У результаті десятилітньої практики ринкової трансформації, національні економіки країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи істотно змінили свій вигляд. Відбулося становлення підприємницького класу, збільшилася роль особистої ініціативи людей, зникли всезагальні дефіцити товарів і послуг, що є позитивними результатами. Разом з тими, є такі, що розчаровують: різко знизився середній рівень реальних доходів населення, посилилася соціальна нерівність щодо їх розподілу, збільшилося безробіття і т. д.

Процес політичної трансформації в цих країнах проявився в демонтажі попередньої політичної системи і створенні нових політичних структур та налагоджуванні їх функціонування на основі демократичних механізмів і процедур. Змінення політичних систем відбувається нерівномірно, і глибина демократичних перетворень у різних країнах неоднакова. Але політологи вважають, що в країнах Центральної і Східної Європи сформувалися більш-менш цілісні демократичні режими.

Політична наука ще довго і серйозно займатиметься теорією трансформацій перехідних процесів, визначати причини й особливості революційних подій 1989 р., аналізувати склад їх учасників.

З цього погляду, варто розглянути роль інтелігенції при підготовці та розвитку революцій кінця 80-х — початку 90-х років, коли один з її представників — опальний болгарський філософ Ж. Же-

лев, чеський письменник В. Гавел — опинилися на політичному Олімпі.

Сталося дещо неймовірно, коли філософи, історики, письменники, лікарі та інші представники інтелігенції залишили свою професійну діяльність і присвятили себе політиці. Чи не настав “великий час” інтелігенції, — ставлять запитання деякі автори [1], — якщо вона вважає за можливе зайнятися політичною діяльністю, віддаючи їй перевагу над мистецтвом чи наукою. Які існують причини цієї суттєвої переорієнтації?

Для відповіді на це запитання потрібно зазирнути в минуле й подивитися на інтелігенцію як на соціальний шар та її місце в суспільстві. Відомо, що “інтелігенція” як термін [2], який означає суспільну групу, котра займається розумовою працею, почав уживатися в Росії у 60-ті роки XIX ст. і потім використовувався в інших мовах. Сьогодні існує багато означень поняття інтелігенції, але цікавим є погляд К. Соколова, який вважає, що інтелігенцію необхідно розглядувати не за її світоглядом (ідеологією), політичною поведінкою, а за її функцією в суспільстві. “... Інтелігенти-експерти” — це “духовна еліта”, — пише він, — цілком означена соціокультурна група, яка професійно займається формуванням, збереженням і розвитком загальнонаціональної картини світу” [3]. До цієї групи належать не всі люди “розумової” праці, тобто “нефізичної”, а тільки філософи, журналісти, письменники, священики, тобто ті, хто спроможний сформулювати картину оточуючого нас світу.

У свій час за інтелігентами-експертами було офіційно визнано право на краще розуміння картини світу (“універсальні експерти”). Вони й стали називати себе духовною елітою.

У середині 80-х років почалися конфлікти між “універсальними експертами”. “Демократична” та “націоналістична” преса розгорнула гостру дискусію, в якій кожна із сторін займалася тим, що пояснювала владі, яку “картину світу” їй слід прийняти за офіційну. Звичайно, коли влада обирає ту чи іншу інтелігенцію з її картиною світу, то решта або зберігає нейтралітет, або погоджується з владою, або уходить в опозицію, чи у свою внутрішню еміграцію. Опозиція починає боротьбу з метою замінити панівну картину світу на свою. Історична практика свідчить, що так було з лівою інтелігенцією до революції 1917 р., так і з дисидентською інтелігенцією

в СРСР, так було фактично в усьому світі. Ось чому організаторам майже всіх революцій була інтелігенція. І це ґрунтовно досліджено у статті К. Соколова. Революції 1989 р. у Східній Європі також були підготовлені інтелігенцією, хоча були й інші причини, що призвели до краху тоталітарної системи.

Як зазначають дослідники [4], у 70-ті роки ХХ ст. у Східній Європі з'явилася така соціальна категорія як масова інтелігенція або багаточисленний освічений клас. Він став лицем і авангардом молодого покоління, в якому сконцентрувався величезний інтелектуальний потенціал.

Формування інтелігенції в колишніх країнах соціалізму відбувалося через вищу школу. Її якісним показником була кількість робітників з вищою й середньою спеціальною освітою. Освіта служила майже єдиним засобом підвищення соціального статусу. Цей показник виступав своєрідним аналогом західного середнього класу. Якщо вірити статистиці, державні витрати на освіту на початку 70-х років у Болгарії, Польщі, Чехословаччині складали 5-6 % національного доходу, а в 1981 р. витрати країн-членів РЕВ на безкоштовну освіту і культуру дорівнювали 16-17 % національного доходу [5]. Поповнення інтелігенції відбувалося за рахунок вихідців з робітників та селян, які здобули освіту. До середини 70-х років 20 ст. 40 % югославської інтелігенції були вихідцями з селян, у ЧССР — близько 50 %, в Угорщині — 51 % серед чоловіків і 44 % серед жінок — також вихідці з робітників і селян [6]. Звичайно, це відбилося на становищі інтелігенції та на тих суспільних ідеалах, які домінували в суспільстві.

Водночас, зростало масове розчарування у здатності “реального соціалізму” забезпечити бажаний рівень життя порівняно із західним. “Нова” інтелігенція другого покоління втрачає соціальну перспективу, що характеризувала настрої першого покоління освіченого класу 50-60 рр. Виникає потенціальна масова основа зміни режиму. На початку 80-х років девольвється стара система цінностей праці й освіти. В атмосфері гласності критика існуючого режиму з боку нового покоління освіченого класу зростає лавиноподібно. 30-річна міська інтелігенція виступає спадкоємницею шістдесятників. Їх об'єднує високий рівень освіти і політизованості, який породжував амбіціозність планів, потяг до створення відкритого су-

спільства. Можна погодитися з міркуваннями, що “прагнення до Європи” і пов'язані з ними ілюзії про швидкий національний та індивідуальний розквіт відіграли роль мобілізуючої та інтегруючої ідеології. Ця ідеологія давала їй прибічникам нову перспективу, альтернативну соціалістичній. Створювалася нова картина світу, яка сприймалася значною частиною суспільства.

Наступний розвиток подій свідчив про активну роль інтелігенції, що проявилось в її безпосередній участі в політичних подіях. Наприклад, у Чехословаччині навесні 1987 р. існували дві постійно діючі громадянські ініціативи: “Хартія — 77”, яку підписали 242 діячі науки і культури, що виступили за додержання принципів Заключного акта Гельсінської Ради, і “Комітет для захисту несправедливо переслідуваних”. Але до кінця 1988 року була створена ціла мережа незалежних ініціатив зі своїми друкованими самовидавницькими органами і віщанням через зарубіжні радіостанції. Кількість учасників не збільшувалася, але відбулася явна політизація їхніх програм, у ряді яких заперечувався принцип провідної ролі партії. Видимим свідченням пробудження суспільства були вуличні демонстрації, що точилися аж до жовтня 1989 р. Про зростання громадянської активності свідчили і підписні акції. Перша — серед діячів культури у січні-лютому 1989 р., друга, відома під назвою “Декілька фраз”, почалась наприкінці червня і продовжувалася все літо. Відбулося похвалення письменницьких організацій, літературні журнали висвітлювали заборонені раніше теми. Помітно посилювався вплив католицької церкви на життя чехів і словаків.

Пробуджувалася активність молоді, яка переважала серед учасників демонстрацій. Велику роль відіграли молоді журналісти, які прийшли у ЗМІ на початку 80-х років. Дисидентство взяло активну участь у подіях, що сталися в листопаді 1989 року. Його представники увійшли у нові владні та громадські структури, а В. Гавел став президентом республіки та символом спадкоємності нового режиму з демократичними традиціями довоєнної Чехословаччини.

Значну роль у підготовці громадських поглядів також відіграли чехословацькі історики, які, незважаючи на всі заборони, намагалися донести правду про події 1968 року (“Чорна книга” та ін.) [7]. Історична література, що друкувалася на Заході, справила певний

вплив, на відміну від офіційної історичної науки, на зростання політичної активності у Чехословаччині наприкінці 80-х років.

Неформальні дисидентські організації Болгарії, які виникли у 80-і роки, склалися в основному з інтелігенції. Вони поділяли погляди горбачовської перебудови, ідеї якої зводилися до реформування та покращання існуючого ладу. Справжньою впливовою силою стала СДС (Спілка демократичних сил), утворена у грудні 1989 р. З самого початку до його складу входили люди, які відверто вірили у соціалізм, але опозиційно ставилися до режиму Т. Живкова: дисиденти з інтелігенції, представники заборонених у 1947 році партій, активісти студентського та екологічного рухів. Згодом вони опинилися в органах законодавчої та виконавчої влади Болгарії.

Децю відмінною була ситуація в Румунії, в якій події розвивалися блискавично, і кривавими методами був скасований режим на чолі з Чаушеску. До створеного Фронті національного спасіння (ФНС) увійшли колишні партократи другого ешелону владної номенклатури, представники вищого командування армії і зовсім невелика група легальних дисидентів із середовища творчої інтелігенції (Бландіана А., Корня Д. та ін.). Головну роль у поваленні тоталітаризму відіграв народ, представники якого не були обрані до нових органів влади. Влада не мала легітимної підтримки народу, і це відбилося на подальших подіях. Румунія виявилася майже єдиною з країн соціалізму з такою розстановкою соціальних сил і пасивною інтелігенцією. Особливо впливовістю не відрізнялася й інтелігенція Німеччини та Угорщини, в яких дисидентський рух був надто слабким.

Разом з тим, доводиться констатувати, що фактично на всьому постсоціалістичному просторі, у тому числі Росії та Україні, процес революційних перетворень почався з активної діяльності письменників, поетів, публіцистів тощо. Яскраво свідчать про це публікації "Огонька", літературних журналів, виступи української інтелігенції (Б. Олійника, І. Драча, Д. Павличка) і т. ін.

Однією з причин, що привела інтелігенцію на вершину влади, можна вважати прагнення змінити свій соціальний статус. У тоталітарному суспільстві інтелігенція розглядалась навіть не як соціальний шар, а прошарок, як сила, що не мала свого конкретного місця у соціальному й політичному процесі. Вона не була допуще-

на всередину влади, а виконувала суто представницькі функції, що часто виражалося у формальній присутності. Лише окремі "універсальні експерти" із сфери науки, мистецтва і культури в цілому, що створювали для влади зручний для неї варіант картини світу, ставали опорою влади, були підтримані та приголублені нею.

Мабуть, роль соціального виконавця інтелігенцію більше не влаштувала. Вона прагнула іншого становища. Для значної частини інтелігенції політика вважалася тим соціальним кодом, що дав би їй популярність, відкрив нові перспективи та створив умови для змінення її стану. Як зазначають болгарські автори, "... інтелігенція... у подіях 1989 р... дала волю не тільки своїй інтелектуальній ініціативі, але й розумінню свого соціального призначення, своєму невдоволенню минулим та сучасним й проголосила свої перспективи. Таким чином вона опинилася у центрі політичного поля. Саме це ознаменувало великий час інтелігенції" [8].

Влада була необхідна їй для реалізації того, що не вдавалося зробити роками через літературу, музику, політичні трактати. Вона була одухотворена самою можливістю своїм інтелектом та конкретними діями перетворити масову свідомість, звільнити її від догм і стереотипів попередньої ідеології. Є певні підстави для міркувань про те, що, тривалий час перебуваючи осторонь влади, інтелігенція була піднесена благородними намірами показати, що вона може й хоче реабілітувати інтелігентність як особливу цінність, яка необхідна у відносинах із суспільством.

І дійсно, очолили владу люди мужні, чесні, освічені, але їм бракувало досвіду в здійсненні державного управління, хоча значна їх частина не обминула школу громадянської активності. Багато політичних партій створювалося інтелігенцією, і через ці канали політичної соціалізації накопичувався досвід політичної діяльності. Так було у Болгарії, Угорщині, Україні та в інших країнах.

Інтелігенція досягла політичного Олімпу і, зіткнувшись з численними проблемами державного управління, виявилася неспроможною провести відповідні соціально-економічні перетворення. Як зазначав В. Гавел, складно було боротися за права і свободи людей, але ще складніше стало реалізувати їх на практиці. З реальними проблемами не міг впоратися й уряд професора Л. Бєрова (Болга-

рія). До свого прем'єрства він виконував функції радника з економічних питань президента Ж. Желева. Саме цей Кабінет на початку 1994 року президент публічно звинуватив в провалі приватизації та аграрної реформи, у нездатності залучити до країни іноземні інвестиції [9]. Багато помилок було допущено і в інших постсоціалістичних країнах при обранні курсу соціально-економічних реформ. Очевидно, новій політичній еліті бракувало знань, не вдавалося чітко визначити тенденції тих чи інших процесів, заважали амбіциозність, егоїзм, переважали корисливі інтереси та ін.

У суспільній думці східноєвропейських країн у 90 рр. виникли скептичні оцінки як досягнутого в ході посткомуністичної трансформації, так і перспектив подальшої економічної і соціально-політичної інтеграції з Заходом. Бажання змінити суспільство і владу за європейським зразком, відповідати статусу західного середнього класу було у свій час, тобто у 70-і роки, одним із завдань інтелігенції. Нездійснені надії примусили інтелігенцію шукати нових шляхів для розв'язання існуючих проблем.

Влада необхідна інтелігенції: вони завжди потрібні один одному. Як правило, діє феномен "подвійності свідомості" інтелігенції, свідомості, приреченої постійно вагатися при обранні між двома рядами цінностей: одних, які визнає за собою офіційна ідеологія, та інших, які цій ідеології не відповідають. Тут виникає проблема відповідальності та безвідповідальності, яка пов'язана не тільки з подвійною свідомістю, а з подвійним становищем. З одного боку, ... інтелігенція не приймає владу та боїться собі у цьому признатися. Тоді їй би довелося вголос визнати свою провину в усіх негараздах країни, довелося б відповідати за кожний крок влади як за свій власний" [10]. З іншого боку, вона сама у системі влади взяла на себе відповідальність за все суспільство і, не справляючись з завданнями, перетворюється у проблему для самої себе.

Відбувається те, що було притаманне інтелігенції завжди: внутрішнє розшарування і розмежування, зумовлене значною мірою політичними пристрастями та пошуками шляхів при здійсненні соціально-економічних перетворень. У тоталітарній системі інтелігенція розміщувалась на двох полюсах. На одному полюсі великі вчені, маститі письменники, відомі музиканти відігравали роль вищих сановників. На другому — виникла замкнена у собі, опозицій-

на, по суті дисидентська частина інтелігенції, яка не сприймала цю владу, але їй не мала підтримки в суспільстві.

Сьогодні вже нічого не залишилося від єдності інтелігенції, яка боролася проти тоталітарного режиму. Поляризація виражається в тому, що, з одного боку, інтелектуали-політики тісно пов'язані з владою, це і є власне сама влада, з другого, — деполітизована інтелігенція, мовчазний спостерігач, задоволений своєю політичною безпартійністю, незалежністю від влади. Можливо, в цьому мовчазному спостереженні прихована й більша безвідповідальність. Це вельми схоже на 30-ті роки, коли інтелігенція не виступила проти голодомору та соціальних знегод на селі, та й сьогодні, коли окремі реформи штовхнули 30 % населення за межу зубожіння. Сьогодні інтелігенція створила спеціальну науку, арсенал прийомів як будь-яку нечесну людину перетворити на приємного високоморального політика. Інтелігенція дійсно відповідальна за те, що сталося, здебільшого створене нею самою. У даному випадку не є винятком інтелігенція і східноєвропейських країн. Певно, нічого не змінилося. Видимо, така доля інтелігенції: служити суспільству і владі, постійно вагатися при обранні різних цінностей, залишаючись при цьому "мозоком нації", та виконувати той ряд соціальних функцій, який під силу тільки їй. Важливо чітко окреслити ці функції.

На завершення зробимо деякі висновки:

1) створюючи іншу картину світу, відмінну від офіційної ідеології, опозиційна дисидентська частина інтелігенції відіграла величезну роль у пожвавленні суспільно-політичного життя східноєвропейських країн. "Ніжність" і "оксамитність" відомих революцій пояснюється саме тим, що вони були підготовлені та очолювані демократичною інтелігенцією;

2) масова інтелігенція, тобто решта, своєю участю у політичних процесах сприяла демонтажу старої системи та її трансформуванню в демократичну політичну систему;

3) характерною особливістю є те, що нова політична еліта сформувалася з представників художньої та гуманітарної інтелігенції. Президентами Чехословаччини, Болгарії, Словенії були обрані письменники. Цей факт являє собою певну закономірність, яка вплинула на розвиток цих країн. Усі ключові політичні пости посіла сьогодні інтелігенція, яка підготувала революції 1989 р. Причому, в

більшості випадків ідеться про інтелігенцію, орієнтовану на ліберально-демократичні цінності західної цивілізації, хоча не виключено посилення національно-патріотичного крила. Це примушує замислитися над проблемою внутрішньополітичної стабільності цих країн та європейської безпеки в цілому;

4) десятирічний досвід розвитку постсоціалістичних країн переконав, що політична еліта та й суспільство зіткнулося з такими непростими явищами, які складно описати і тим більше знайти адекватне рішення. І в цьому пошуку рішень на нерозв'язані проблеми ініціатива знову за інтелігенцією. Саме вона має розібратися в новому типі суспільної трансформації, яку зазнали країни після революцій 1989 року.

Джерела та література

1. Стефанов И. Интеллигенция: между истина и власта // *Годишник на Софийския ун-т "Св. Климент Охридски"*. — т. 84. — София, 1992. — С. 80.
2. *Словарь иностранных слов*. — М., 1981. — С. 201; *Советский энциклопедический словарь*. — М., 1983. — С. 495.
3. Соколов К. Б. Мифы об интеллигенции и их историческая реальность // *В кн.: Русская интеллигенция: история и судьба*. — М., 1999. — С. 164.
4. Коровицына Н. В. Бархатные революции как феномен массового сознания восточных европейцев: общее и особенное // *Славяноведение*. — 1999. — № 6. — С. 8; Пречан В. (Чехия). Там же. — С. 19.
5. *Статистический ежегодник стран — членов СЭВ*. — М., 1982, С. 43.
6. *Тенденции социального развития в европейских социалистических странах*. — К., 1985. — С. 153-154.
7. Див. Революции 1989 года в странах Центральной и Восточной Европы: взгляд через десятилетие. Материалы международной научной конференции // *Славяноведение*. — 1999. — № 6. — С. 18.
8. Стефанов И. Вказ. тв.. — С. 84.
9. Дудинов Ю. Ф. Болгария: трудный путь в "большую Европу" // *Славяноведение*. — 1999. — № 3. — С. 52.
10. Цит. за: Соколов К. Б. Вказ. тв. — С. 181.

Г. О. Мірошниченко¹, С. І. Кальцева²

¹ Запорізький юридичний інститут МВС України

² Запорізький державний університет

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ПОЛІТИЧНА ТРАДИЦІЯ

Політична культура сучасної України складається з двох великих субкультур: проросійської, етатичної та демократичної (західної). Але на наш погляд, можна виявити єдину базисну політичну ідею, яка у своєму розвитку і визначенні поєднує дві протилежні тенденції в політичній культурі України — це єдина національна ідея. Український історик кінця XIX ст. Володимир Антонович, досліджуючи соціально-політичні проблеми в різних державах, дійшов висновку, що кожен народ має свою основну ідею й намагається її реалізувати. Пристосовуючи свою теорію до українського народу та його двох найважливіших сусідів, поляків та росіян висуває він ось такі тези відносно кожного з цих трьох народів:

1. В московському народі на перше місце висунувся принцип авторитету державної влади, перед якою завжди поступався народ своїми вільностями. Тому провідною ідеєю стає там абсолютизм і виявився він так у будові суспільного ладу, як і в організації держави та державного устрою, так і у відношенні до сусідніх народів та в співжитті з ними.

2. Польща витворила в себе шляхетський стан, свою провідну верству, наділила її великими привілеями в порівнянні з іншими верствами народу, і повнотою політичних прав. Шляхта зі своїм сеймом і правом "вето" була фактичним носієм суверенітету польської нації, король був тільки його символом і репрезентантом. Отже, в Польщі висунувся наверх принцип аристократизму, що не замкнувся в собі через щораз новий доплив шляхти та через рівність її прав без огляду на маєткові різниці.

3. В українському народі перемагала завжди ідея суспільного демократизму з визнанням рівних прав кожної одиниці в суспільності і вічним прямуванням до волі. Здійснити цю ідею українському народові не довелося, ми тільки спостерігаємо, як він від тисячоліття до неї інстинктивно прямує. В давнину вона позначилася